

МІЖ АВТОРИТАРИЗМОМ, ТОТАЛІТАРИЗМОМ ТА ДЕМОКРАТІЄЮ: ВИЩА ОСВІТА І ШКІЛЬНИЦТВО У 1918–1991 РР.

УДК 930.1«19»:[929Коменський:94](437)

Я. А. КОМЕНСЬКИЙ У СПРИЙНЯТТІ Т. Г. МАСАРИКА

О. М. Кравчук

Кравчук О. М. Я. А. Коменський у сприйнятті Т. Г. Масарика. У статті висвітлено осмислення одним з провідних чеських політиків кінця XIX – 30-х рр. ст., першим президентом Чехословаччини (1918–1935 рр.) Т. Г. Масариком (1850–1937 рр.) філософських поглядів засновника сучасної педагогіки, філософа і письменника Я. А. Коменського (1592–1670 рр.). У сприйнятті Т. Г. Масарика Я. А. Коменський – один з видатних діячів чеської та світової історії, творчі ідеї якого не втратили свого значення у реалізації чеського національного ідеалу – розбудови гуманістичного і демократичного суспільства і були широко використані ним у політичній діяльності та значною мірою реалізовані у незалежній Чехословаччині.

Ключові слова: Я. А. Коменський; Т. Г. Масарик; освіта; демократія; Чехословаччина.

Кравчук А. Н. Я. А. Коменский в восприятии Т. Г. Масарика. В статье освещено осмысление одним из ведущих чешских политиков конца XIX – 30-х гг. XX в., первым президентом Чехословакии (1918–1935 гг.) Т. Г. Масариком (1850–1937 гг.) философских взглядов основателя современной педагогики, философа и писателя Я. А. Коменского (1592–1670 гг.). В восприятии Т. Г. Масарика Я. А. Коменский – один из выдающихся деятелей чешской и мировой истории, творческие идеи которого не потеряли своего значения в реализации чешского национального идеала – строительства гуманистического и демократического общества, и были широко использованы им в политической деятельности и в значительной степени реализованы в независимой Чехословакии.

Ключевые слова: Я. А. Коменский; Т. Г. Масарик; образование; демократия; Чехословакия.

Kravchuk O. M. J. A. Komensky as perceived by T. G. Masaryk. The article outlines the ideas of T. G. Masaryk (1850–1937) – one of the leading Czech politicians of the late 19th – 30s years of the 20th century, the first president of Czechoslovakia (1918–1935) regarding the philosophical views of the founder of modern pedagogy, philosopher and writer J. A. Komensky (1592–1670). In T. G. Masaryk's perception, J. A. Komensky was one of the prominent figures of Czech and world history, whose creative ideas have not lost their significance for the realization of Czech national ideal of a humanistic and democratic society. They were widely used in his political activities and later to a great degree put into effect in independent of Czechoslovakia.

Keywords: J. A. Komensky; T. G. Masaryk; education; democracy; Czechoslovakia.

В історії чеського народу велике значення мала діяльність засновника сучасної педагогіки, філософа і письменника Яна Амоса Коменського (1592–1670 рр.) й одного із провідних чеських політиків кінця XIX – 30-х рр. XX ст., першого президента Чехословацької республіки (1918–1935 рр.) Томаша Гарріга Масарика (1850–1937 рр.). Їх, зокрема, поєднує тематика філософських студій з акцентом не на «абстрактній спекуляції», а на релігійних, соціальних і політичних питаннях, проблемах етики та педагогіки¹, усвідомленні значення освіти та науки як одного з ключових чинників розвитку країни². Вважаючи себе політичним учнем Я. А. Коменського³, перший чехословацький президент так само, як і засновник сучасної педагогіки, надавав першочергове значення знанню і необхідності освіти всьому народу⁴. Завдяки своїй політичній філософії, що спиралася на спадщину представників чеської політичної традиції, зокрема, Я. А. Коменського, Т. Г. Масарик довершив «справу інтелектуального, духовного і культурного відродження» чеського народу, був його «останнім діячем»⁵. Актуальність статті визначається завданням дослідження сприйняття ідей Я. А. Коменського першим президентом Чехословаччини, оскільки ця складова його діяльності залишається поза увагою українських науковців. Окремі аспек-

ти цієї теми висвітлювалися зарубіжними та вітчизняними істориками (О. Задорожнюк⁶, Т. Ішікава⁷, І. Ковтун⁸, М. Маховець⁹, І. Мірчук¹⁰, Т. Мурадова¹¹, Ф. Леончіні¹², М. Нагорняк¹³, М. Неудорфлова¹⁴, М. Омельченкова¹⁵, Я. Опат¹⁶, С. Полак¹⁷, М. Сомп¹⁸, К. Шіма¹⁹, Й. Зумр²⁰ та ін.).

Мета автора статті – висвітлити досягнення Т. Г. Масарика ідей Я. А. Коменського, їхнього переосмислення стосовно нових реалій та використання у власній політичній практиці.

Чеський вчений і політик Томаш Гарріг Масарик народився у незаможній родині. Завдяки своїм здібностям здобув гарну освіту. Захистивши у березні 1876 р. у Віденському університеті дисертаційну роботу, як доктор філософії працював у ньому доцентом упродовж 1879–1882 рр., а в 1882–1914 рр. – професором Університету Карла-Фердинанда у Празі. У своїй науково-педагогічній діяльності Масарик значною мірою продовжував чеську інтелектуальну традицію, що ґрунтувалася на морально-етичних і освітніх ідеалах, які відстоювали Св. Вацлав, Я. Гус, П. Хельчицький, Я. А. Коменський²¹. Докладаючи чимало зусиль до навчання і виховання молоді, у викладацькій роботі Т. Г. Масарик, зокрема, прагнув ознайомити студентів зі здобутками англійських і французьких філософів. Це створювало певну противагу впливу німецької філософії, розширювало світогляд університетської молоді²². Вчений також здійснював керівництво підготовкою 64 докторів філософії²³.

Серед багатьох важливих для чеського суспільства ініціатив Т. Г. Масарика в культурно-освітній та науковій царині, відзначимо оприлюднені ним 15 червня 1885 р. на шпальтах наукового часопису «Athenaeum» думки про створення національної академії наук, про переклад важливих творів чеською мовою; видання енциклопедичного словника, науково-популярних і фахових часописів, останніх також іноземними мовами. Він вважав необхідним підвищення рівня дискусії не тільки в науці, але й у політиці; запровадження публічних лекцій фахівців для громадськості; вивчення світових мов; відкриття нових чеських університетів²⁴. Чимало із згаданих ініціатив було поступово реалізовано, що піднесло рівень розвитку чеського національно-культурного життя. Фактично, це були культурні кампанії з політичним підтекстом²⁵.

У політичне життя Т. Г. Масарик увійшов критикою чеського націоналізму, боротьбою з національною міфотворчістю. Публікації часопису «Athenaeum», що відзначалися переконливою аргументацією неавтентичності Краледворського і Зеленогорського рукописів, викликали широку суспільну полеміку під назвою «рукописні бої» 1886–1887 рр.²⁶. У цей час навколо Т. Г. Масарика сформувалася група інтелектуалів – «реалістів», яких не задовольняли провінціалізм і відсталість життя чеського суспільства. У січні 1889 р. їх трибуною став тижневик «Сas». «Реалісти» виступали за демократизацію політичного життя, проголошували завданнями чеської політики «моральне, інтелектуальне і матеріальне піднесення нації, її внутрішнє посилення»²⁷. Особисто Масарик надавав великого значення моральному відродженню, вважав його основою відновлення громадянських прав і національної ідеї²⁸. Масарик був переконаний, що політика повинна бути проявом «християнської любові до ближнього», здійснюватися «з точки зору вічності»²⁹, «сприяти побудові Civitatis Dei» («Царства Божого» – *О.К.*) шляхом всебічної гармонізації суспільного життя³⁰. Це був ідеал життя людей у свободі, справедливості, у взаємній повазі й добрій волі. Ідеал зрілого людства у соціально відповідальному суспільстві³¹.

У листопаді 1890 р. «реалісти» приєдналася до Чеської національної партії свободи думки («младочехи»), яку очолював Ю. Грегр, і незабаром були обрані до парламенту Ціслейтанії та Чеського сейму. Саме тоді Т. Г. Масарик підготував для книги «Календар чеського студентства на 1891–1892 рік» (1890 р.) статтю «Ян Амос Коменський (1592–1670)». Відзначивши його, як представника Чеських братів, автор наголошував на впливі на Коменського філософських вчень із Англії³² та проголошенні реалізму в науці, його прихильність ідеї прогресу, турботу «про єдиний погляд на світ» і прагнення «до єдності філософії, релігії та всього управління життєвого». За переконанням Масарика, головна філософська ідея Коменського полягала у досягненні гармонії, «зцілення розуму і сердець людських». Учений зауважував: «Філософія як прагнення до правди має нам дати спокій, має примирити дух з матерією, релігія має нам прищеплювати повагу до найвищого добра, його метою є мир нашої свідомості з Богом; і політика має об'єднати людей, щоб

своєю діяльністю один одному не перешкоджали, а допомагали ... »³³. Особливу увагу Масарик привертая до моральних основ філософії Коменського³⁴, його великої етичної мети об'єднання всього людства.

Професор Карлового університету відзначив також ініціативи Коменського щодо демократизації освіти, застосуванні наочних методів у викладанні у школах природи та математики, його критику схоластики, підтримку ідеї загальнонародного навчання, постійного самовиховання і виховання інших, запровадження вищої освіти для жінок. Для Коменського, наголошував Масарик, «школа є державою у малому», є «все життя школою і школа життям і приготуванням для життя вічного». Підсумовуючи, Т. І. Масарик назвав вчення Я. А. Коменського вершиною чеської реформації і, зокрема, Громади чеських братів, філософським виразом чеського духу на початку Нової доби³⁵.

Вчений критикував заборону урядом Ціслейтанії 26 лютого 1892 р. святкування в чеських школах 300-річчя народження «вчителя народів»³⁶. Як депутат парламенту Ціслейтанії, 26 квітня 1892 р. він подав інтерпеляцію щодо справжніх мотивів цієї заборони, що залишилася без відповіді³⁷.

Напередодні 300-річчя народження великого чеського мислителя, 27 березня 1892 р., у студентській спілці «Славія» відбулася лекція Масарика про Коменського³⁸. Вона містила головні ідеї вищезгаданої статті про Я. А. Коменського. Зокрема, Масарик поставив питання: кому віддати перевагу – таборитам чи чеським братам? Обидва напрями відзначалися радикальним способом мислення. Т. І. Масарик загалом однозначно виступав за наполегливу, мирну працю, базовану на знанні й твердому переконанні, що тільки таким чином можна найкраще принести користь нації. У цьому він вбачав значення досвіду діяльності Коменського для сучасників. «З Коменського мусимо зрозуміти, що освіта забезпечує нації майбутнє, освіченість на моральній основі. Коменський буде нам прикладом невтомної праці». Цінність і значення лекції Масарика визначали не тільки її змістом, але й оприлюдненням на зборах та публікацією в пресі в умовах заборони австрійською владою святкування в школах річниці народження «учителя народів»³⁹.

Власні погляди щодо проблем освіти Т. І. Масарик прагнув реалізувати під час своєї діяльності у представницьких органах. У Чеському сеймі він брав участь у роботі шкільної комісії⁴⁰, підтримував різні науково-культурні заходи, зокрема, 19 березня 1892 р. – проект депутата Я. Кафтана щодо заснування земського гідрографічного управління в Чехії⁴¹, а 12 квітня – виступив із промовою на підтримку чеського музейництва¹⁷. 29 березня 1892 р. сейм підтримав проект Масарика та інших 23 депутатів щодо зміни земського закону про реальні школи, яким передбачалося зменшення навантаження вчителів з 20 до 17 годин⁴³.

Сподіваючись на розуміння з боку панівних австро-німецьких політиків необхідності здійснення демократичних реформ, Т. І. Масарик свої промови у парламенті Ціслейтанії присвячував найважливішим суспільно-політичним проблемам, де знаходили відображення питання освіти⁴⁴. Так, у восьми парламентських промовах у 1891–1893 рр. він виступав за модернізацію освітньої системи з метою поліпшення якості освіти, втілення в освітню систему демократичного принципу її загальної доступності⁴⁵, свободи шкільної справи, реформування гімназій, наголошував на необхідності збільшення кількості промислових шкіл⁴⁶, заснуванні чеської торгової академії у Моравії та другого жіночого учительського інституту⁴⁷ тощо. У своїх депутатських виступах Масарик, на основі освітніх ініціатив, формулював загальносуспільні пріоритети. Зокрема, у промові про реформу юридичних студій 25 січня 1892 р. він наголосив: «Соціальне право, соціальна держава, це – завдання нашої доби»⁴⁸.

Практика політичної діяльності депутатів-молодочехів (політиканство, крикливий патріотизм, акцентована лояльність до корони) швидко розчарувала Т. І. Масарика. У вересні 1893 р. він відмовився від депутатських мандатів⁴⁹, втім, не збираючись залишати політику. Свою активність Масарик переніс у сферу «неполітичної політики» (його термін, що означав «політичне виховання виборців і підготовку майбутнього»⁵⁰ шляхом тактики «дрібних справ»). Зазначена програма вимагала реформування чеської політики, чіткого окреслення національних прагнень. Щоб створити для цього філософську (теоретичну) основу, Масарик у своїх дослідженнях у 1895–1900 рр. вивчав праці видатних чеських історичних діячів й дійшов висновку, що змістом чеської історії є боротьба

за ідею гуманізму. А саме, у праці «Чеське питання» (1895 р.) запропонував сучасну програму гуманної демократії на основі чеських прогресивних традицій Я. Гуса, короля Іржи Подебрада, Я. А. Коменського і Ф. Палацького⁵¹. У цій праці Масарик ставив питання: чи чехи є нацією воїнів (Жижка, Прокоп), чи реформаторів і мислителів (Гус, Коменський)? За переконанням політика, чехам необхідно «гармонійно об'єднати обидві крайнощі у вищому духовному єднанні...»⁵². Заперечуючи будь-який радикалізм, також і національний, він залишався на позиції австрославізму, що передбачала надання автономії чехам та іншим бездержавним націям монархії Габсбургів. Розв'язання національного питання означало для Масарика реалізацію гуманістичного ідеалу з його складовими частинами: національною свободою, національною рівноправністю, освітою, далекоглядністю та об'єктивністю щодо інших народів як передумови розвитку націй у складі Австрійської держави⁵³.

У заснованій 31 березня – 1 квітня 1900 р. Чеській народній партії (реалістів), лідером якої став Т. Г. Масарик, питанням освіти було присвячено частину програми. Власне освіта стала ключовою складовою соціокультурної концепції партії⁵⁴. В одній з своїх промов Т. Г. Масарик навіть означив загальну освіту як інтелектуальну демократію і духовну рівність⁵⁵. Реалісти висловилися за безкоштовну освіту на всіх рівнях, звільнення школи від впливу церкви. Особлива увага приділялася жіночій освіті. Докладно розглядалася система професійних навчальних закладів, що пояснювалося необхідністю підготовки кваліфікованих кадрів робітників⁵⁶. Йшлося про створення єдиної, взаємозалежної і послідовної системи національної освіти. Реформування чеської національної школи, забезпечення виховання і гармонійного розвитку освіченої особистості було важливим елементом зміцнення в Австро-Угорщині позицій чеської нації, гарантією її культурної самостійності та подальшої інтеграції у загальноєвропейському середовищі⁵⁷.

На початку ХХ ст. Чеська народна (з 1905 р. – прогресивна) партія і особисто Т. Г. Масарик у своїй діяльності значну увагу приділяли культурно-просвітницькій діяльності, під час якої часто торкалися освітніх питань. Переконали, що вчення Коменського актуальне в усьому освіченому світі, Масарик одну з своїх лекцій в Чикаго, що відбулися у червні-липні 1902 р., присвятив постаті «вчителя народів», якого вчений назвав вершиною духовного розвитку постгуситської Чехії⁵⁸.

На посаді депутата парламенту Ціслейтанії в 1907–1914 рр. Т. Г. Масарик продовжував привертати увагу до культурно-освітніх питань. У багатьох промовах він відстоював свободу наукової діяльності, боровся з клерикалізмом відповідно до програми Чеської прогресивної партії⁵⁹. Зокрема, у грудні 1907 р., за його ініціативою, парламент ухвалив резолюцію з вимогою до уряду забезпечити свободу в науці і мистецтві⁶⁰. Втім, реалізувати свою політичну програму в монархії Габсбургів Масаріку не вдалося. Він все більше переконався в неможливості реформування Австро-Угорщини.

На початку Першої світової війни вчений прийняв рішення виїхати за кордон і почати визвольну боротьбу проти Австро-Угорщини. До певної міри на це рішення вплинув приклад еміграції Я. А. Коменського⁶¹. Про постать останнього і загальні проблеми культури, науки та освіти Т. Г. Масарик згадував у своїх численних промовах і працях періоду світової війни, в яких наголошував на чехословацькій державотворчій програмі. Він засвідчував високий культурно-освітній рівень чеської нації як доказ підготовленості до державного життя. Так, у своїй програмній книзі «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (завершена у жовтні 1918 р.) Масарик зауважував, що «демократія сьогодні неможлива без науки, демократія є організацією прогресу у всіх сферах людської діяльності»⁶². У цьому та інших творах Масарика освіта і культура виступають чинниками демократії, засобом культурного забезпечення народу, формування власної ідентичності. Йшлося про формування громадянина, який дотримується демократії за своїм моральним переконанням, а не через насильство, і який на основі цього бере активну участь у житті держави⁶³.

22 грудня 1918 р. своє перше звернення до Національних зборів Чехословаччини Т. Г. Масарик розпочав зі слів Я. А. Коменського: «Вірю я Богові, що після завірюх гніву, насланого на нас нашими гріхами, знову до тебе, чеський народ, повернеться влада в твоїх справах...»⁶⁴.

Т. Г. Масарик надавав великого значення використанню спадку Я. А. Коменського у новоствореній Чехословаччині. Стосовно міжнародних відносин, президент наголошу-

вав на ідеях Я. А. Коменського про загальний мир, об'єднання націй. Зокрема, 24 жовтня 1923 р. у міській ратуші Лондона Масарик відзначив: «Програма Коменського є програмою нашої нації; це є програма, яка має на меті не тільки національність, але й людство, програма об'єднання всіх націй»⁶⁵. 28 жовтня 1924 р. у відповіді на привітання закордонних дипломатів Масарик згадав великі ідеї загального і тривалого миру, які відстоювали Я. А. Коменський та Їржи Подєбрад.⁶⁶ Відповідно до зазначених ідей президента здійснювалася зовнішня політика ЧСР, головна мета якої полягала у забезпеченні сприятливих умов функціонування національної державності і налагодженні її співпраці з усіма країнами.

Особливо важливою стала настанова Т. Г. Масарика на зміцнення традицій освіти, що була наслідком спадщини Я. А. Коменського⁶⁷. «Демократія здійснюватиме реформи у шкільництві, оскільки освіта має саме для демократії пряме життєве значення...», стверджував президент⁶⁸, який вбачав у забезпеченні населення якнайкращою освітою побудову однієї «із найміцніших підвалин існування і майбутнього розвитку Чехословацької держави»⁶⁹. У промові на І з'їзді чехословацького учительства 1 липня 1920 р. президент пов'язував успішність державотворення з освітнім процесом⁷⁰. Він, зокрема, проголосив необхідність знайти шлях демократизації та соціалізації освіти, до відновлення освітніх вартостей, виховання пошани до праці та опікування бідними дітьми. На його думку, необхідно бути обізнаним з реформами шкільництва в інших державах, передусім у Франції та Німеччині, й пов'язувати їх з домашньою традицією⁷¹. 3 липня 1920 р. на прийомі учасників з'їзду Масарик між іншим відзначив: «Відчуваю відповідальність з вами, і ви мусите відчувати її зі мною. Коли ви поставили вчителя на чолі республіки, то всі вчителі зобов'язані трохи йому допомагати»⁷².

Загалом Масарик вважав, що чеська філософія, зокрема вчення спадку видатного педагога минулого, буде посилювати в ЧСР демократію, «сприяти культурному синтезу, приведе до подолання кризи європейської цивілізації і культури»⁷³. «Він (Коменський – *О.К.*) є живим прикладом наукового мислителя, який ніколи не забував про те, що правильно мислити означає правильно жити», відзначив президент 24 жовтня 1923 р. у Королівському коледжі в Лондоні⁷⁴. У листі-привітанні на відкриття пам'ятника Я. А. Коменському в Літомишлі 19 червня 1921 р. президент наголошував на «Заповіді» «вчителя народів» забезпечити «можливість і обов'язок вдома і у міжнародних відносинах здійснювати нашу чеську програму: гуманну свободу і соціальну справедливість»⁷⁵. Масарик завжди підкреслював, що демократія є не лише проблемою політичної форми, але й проблемою людини і всього суспільного життя. Згідно Масарика, для справжньої демократії потрібна освіченість, активність і відповідальність громадянина, самоврядність людини. У зв'язку з цим політик акцентував на необхідності «постійної революції голів і сердець». Ця демократична ідея Т. Г. Масарика є певною мірою продовженням ідей «пансофії» Я. А. Коменського і «внутрішньої сили» К. Гавлічека-Боровського⁷⁶.

У праці «Світова революція» (1925 р.), у якій викладено політичні погляди Т. Г. Масарика, президент знову наголосив на значенні діяльності Я. А. Коменського. Він, відзначаючи Масарик, «школою і вихованням будує людяність, освітою бореться за здійснення національної і одночасно загальнолюдської програми»⁷⁷. Масарик писав: «Коменський боровся за практичну реалізацію гуманістичного ідеалу, і при цьому і саме тому своєю пансофією здійснив спробу грандіозного синтезу загального, гармонійного погляду на світ і на життя... Етичний закон любові у Коменського відповідає загальному і всеохоплюючому закону гармонії...». На думку Масарика, праці Коменського були теологічною формою розкриття суті філософії реформації чеської нації⁷⁸. Також Масарик висловив своє бачення політичного значення чеської реформації. Він стверджував, що чеська «реформація була революцією проти теократії, за демократію. Ставлення релігії до політики і практичного життя загалом розумію згідно наказу шукати насамперед царства божого і його справедливості – і все необхідне буде нам дано; людина і нація з релігійними переконаннями, нація з міцною волею здійснити свої ідеали завжди досягне свого»⁷⁹.

Світове значення вчення Коменського Масарик доводив його впливом на німецьких філософів Й. Г. Гердера і Г. В. Лейбніца, котрі, в свою чергу, сприяли становленню діячів чеського національного відродження Й. Добровського і Я. Коллара⁸⁰. У червні 1927 р. у зверненні до керівництва парламенту Масарик розмірковував про передумови стабільного

розвитку держав і підкреслив, з посиланням на Коменського, громадянську потребу бути «пристрасною людиною прагнення», не бути байдужими до суспільних справ. Демократія вимагає від громадян почуття відповідальності, відмову від анархії, тому що демократія є не тільки співурядуванням, а також «підпорядкуванням і слухняністю»⁸¹. У передмові до книги «Johanes Amos Comenius» (1928 р.) Масарик висловив думку, що у сучасному розумінні пансофія є синтетичною філософією⁸².

Висока оцінка Я. А. Коменського також міститься у книзі К. Чапека «Бесіди з Томашем Масариком». Т. Г. Масарик зауважував, що «Гус, Хельчицький, Коменський – це наші релігійні вожді поряд із західним католицизмом. Гус осмислив у релігії та церкві першість моральності; Хельчицький зауважив взаємозв'язок церкви і держави і прагнув Божої влади; Коменський довершив реформаційні зусилля пізнанням того, що змістом духовного життя поряд із побожністю є освіченість і людяність, і доручив усьому вихованню бути officina humanitatis, тобто майстернею людяності»⁸³.

Вважаючи Коменського не лише філософом, а й політиком, президент ЧСР відзначав його зусилля «вдодати народ за допомогою освіти та гуманізму, звільнити народ політично і духовно». Масарик підкреслював світову орієнтацію концепції великого педагога: «Апостол гуманізму, проповідник гармонії у всьому і всюди; він працював для народу, виконуючи працю для всього світу, і увесь цей світ обійшов». Масарик наголошував, що Коменського визнано «учителем народів» і назвав його першим справжнім і свідомим паневропейцем⁸⁴. У листопаді 1932 р. звернення до народу Британії Масарик завершив побажанням Я. А. Коменського, щоб в майбутньому технічно розвиненому світі громадськими справами керували мудрі громадяни, тому що вони є найбільшим багатством кожної громади⁸⁵.

Навіть в умовах становлення в деяких країнах Європи недемократичних режимів, Т. Г. Масарик залишався вірним своїм ідеалам. У липні 1933 р., промовляючи перед вчителями у Жідлоховіцях, президент відзначив: «Також сьогодні рішення буде або за насильство, або за дискусію, повчання, згоду. Буде Коменський або якийсь Чингізхан – нічого іншого не маємо у політиці»⁸⁶.

Під впливом Я. А. Коменського, Масарик сприяв у міжвоєнній Чехословаччині втіленню у життя положення про те, що головне багатство країни – люди і щоб це багатство зберігати і розвивати, необхідно налагодити оптимальну систему освіти, яка б охоплювала б усіх, включаючи її організаторів⁸⁷. Фактично освітню політику президента можна вважати повномасштабною соціально-педагогічною інновацією. Її зміст полягає у постійних пошуках новизни, широкому педагогічному експерименті у масштабах держави, підвищенні соціальної ролі вчителя і його забезпеченості як пріоритетної фігури у суспільстві⁸⁸.

Поряд із законодавчим реформуванням освітньої системи, в країні створювалися нові навчальні заклади усіх рівнів. У 1921–1937 рр. кількість початкових шкіл ЧСР зросла з 13 633 до 15 257, «горожанських» – з 1564 до 2016, середніх – з 297 до 321. Викладання у школах здійснювалося чеською, словацькою мовами та мовами національних меншин⁸⁹. Активно розвивалася також вища школа. У м. Брно у грудні 1918 р. було засновано ветеринарний і сільськогосподарський інститут, у січні 1919 р. – другий чеський університет імені Т. Г. Масарика⁹⁰, у червні 1919 р. у м. Братислава – словацький університет імені Я. А. Коменського з словацькою мовою викладання⁹¹. У листі Братиславській вищій школі 14 грудня 1919 р. президент зазначив: «Ім'я вашого університету є вашою програмою, державної освітньої адміністрації та всієї нації»⁹². Загалом, у 1930–1931 н. р. у ЧСР функціонував 21 вищий навчальний заклад, із них 16 були чесько – і словацькомовними, а 5 – німецькомовними. У цих закладах здобувало освіту 32 830 студентів, у тому числі 4310 жінок⁹³.

Одним із показників величезної роботи влади щодо розвитку культури є значні розміри її фінансування. Всього у 1918–1933 рр. видатки на соціально-культурні заходи становили 18 млрд. крон (14% держбюджету), а на будівництво шкіл – 1,2 млрд. крон (0,9% держбюджету)⁹⁴.

Значними були видатки пражської влади на підтримку української і російської еміграції у ЧСР, її культурно-освітніх і наукових установ, що становили в 1921–1938 рр. 500 млн. крон, тобто 5% річного бюджету країни у зазначений період⁹⁵. У 1923 р.

Т. Г. Масарик заявив, що Чехословаччина вважає за свій обов'язок «зібрати, зберегти й підтримати залишки культурних сил» в еміграційному середовищі, що сприятиме перетворенню ЧСР на провідний слов'янський центр Європи⁹⁶. За оцінкою С. Наріжного, «Чеський народ правдиво відчув потреби українські й широко запровадив роботу по задоволенню їх. Його допомога досить значна матеріально, не має міри для оцінки її національного значення і для України ...»⁹⁷. У ЧСР було створено мережу українських емігрантських навчальних закладів у межах Російської допоміжної акції, початок роботи якої був проголошений влітку 1921 р.⁹⁸. Зокрема, у 1921 р. влада ЧСР погодилася на перенесення Українського Вільного Університету з Відня до Праги⁹⁹; 1922 р. була заснована Українська Господарська Академія¹⁰⁰; 1923 р. – Український Вищий Педагогічний Інститут¹⁰¹. На загал у ЧСР в 1921–1934 рр. 1992 українських студенти отримали можливість завершити освіту¹⁰².

Відзначимо, що крім досягнень у розвитку української культури та науки, зазначені емігрантські інституції здійснили внесок у розвиток відповідних галузей і в Чехословаччині. Спільна діяльність представників еміграції і чехословацьких наукових кіл поглиблювала взаємні наукові зв'язки, сприяла взаємозбагаченню і розвитку в ЧСР низки наукових дисциплін. Зокрема, серед археологів на розкопках у Празькому Граді були українські емігранти Я. Пастернак і І. Борковський. Видатний славіст Д. Чижевський 1934 р. віднайшов більш повний варіант рукопису Я. А. Коменського «Pansophie». Частина емігрантів працювала службовцями, освітянами, у різних сферах народного господарства цієї країни. Так, архітектор А. Корнійчук виконав низку проектів у конструктивістському стилі. І. Леонтович (стенографіст Центральної Ради) у 1924–1939 рр. працював у Національних зборах Чехословаччини¹⁰³. Низка випускників Українського Вишого Педагогічного Інституту вчителювала у школах Закарпаття, яке у міжвоєнну добу під назвою Підкарпатська Русь перебувало у складі ЧСР.

Наслідком змін, що відбулися в ЧСР, було помітне поліпшення відповідних показників освіченості, зокрема в її східних регіонах – Словаччині та Закарпатті. У результаті ЧСР до 1930 р. за показником рівня освіченості випереджала Францію і Бельгію, перебуваючи на 10 місці в Європі¹⁰⁴.

Праці Т. Г. Масарика свідчать про його глибоке переконання, що виникло завдяки глибокому вивченню творчої спадщини Я. А. Коменського, у значенні знань як одного з визначальних чинників розвитку людства. Президент ЧСР належав до небагатьох політичних діячів початку ХХ ст., які розуміли важливість науки у розвитку нових технологій, економіки, суспільства загалом і всіляко підтримували їхній розвиток. Так, у 1920 р. було засновано Масарикову академію праці. Вона мала «організувати технічну працю для економічного використання здібностей всього народу і природного багатства чехословацької держави щоб досягти найвищого загального успіху»¹⁰⁵. Т. Г. Масарик відзначав, що ідея «організувати всі працюючі сили всієї нації є продовженням пансофістських прагнень Коменського»¹⁰⁶. Масариковій академії праці президент пожертвував 1 млн крон¹⁰⁷. Здійснювалися інші заходи щодо піднесення освіченості громадян, використання досягнень у цій справі на розбудову чехословацької державності. Зокрема, 1925 р. засновано Масариківський народно-виховний інститут. Президент передав йому 5 млн крон¹⁰⁸.

Можна стверджувати, що значною мірою з опорою на цей ресурс Чехословаччина в міжвоєнний період увійшла в десятку найрозвиненіших країн світу і збереглася, пройшовши через найтяжчі випробування 1938, 1948 і 1968 рр. У цьому головна заслуга Т. Г. Масарика – справжнього Учителя свого народу¹⁰⁹. Колишній голова місії УНР у ЧСР М. Славінський відзначив, «що своє ім'я Масарик вписав до книги биття чеського народу, поруч із славетними іменами Гуса, Жижки й Коменського, це можемо й точно констатувати ми, його сучасники»¹¹⁰.

Отже, у сприйнятті Т. Г. Масарика Я. А. Коменський постає одним з видатних діячів чеської і світової історії, творчі ідеї якого не втратили свого значення у реалізації чеського національного ідеалу – розбудови гуманістичного і демократичного суспільства. Зазначені ідеї Т. Г. Масарик реалізував у своїй науково-педагогічній та громадсько-політичній діяльності, а найбільш масштабно – на посаді президента Чехословацької республіки.

- ¹ *Mírčuk I.* Slovanské základy Masarykovy filosofie // Masarykův sborník. [Praha, 1933]. Č. 1. S. 95.
- ² *Somr M.* Moc moudrosti a moudrost moci (J. A. Komenský a T. G. Masaryk) // *Auspicia*. Praha, 2012. Č. 1. S. 168.
- ³ *Masaryk T. G.* Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921–1923. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2007. S. 27.
- ⁴ *Абрамов М. А., Лаврик Э. Г., Малевич О. М.* Томаш Гарриг Масарик: жизнь, дело, учение // Масарик Т. Г. Россия и Европа: Эссе о духовных течениях в России. Т. II, кн. II, части 2 – 5; кн. III, часть 1. СПб.: РХГИ, 2004. С. 613.
- ⁵ *Бенеш Э.* Жизненный путь и заветы Масарика // Т. Г. Масарик: философия – социология – политика: Избр. тексты / пер. с чешск. Отв. ред. Н. П. Нарбут, Е. Ф. Фирсов. М.: Изд-во РУДН, 2003. С. 633.
- ⁶ *Задорожнюк Э. Г.* Штрихи к портрету Томаша Гаррига Масарика // Новая и новейшая история. 2012. № 5. С. 151–163.
- ⁷ *shikawa T.* T. G. Masaryk a problémy demokracie // První světová válka, moderní demokracie a T. G. Masaryk. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ústavem T. G. Masaryka ve dnech 22–24 září 1994 v zámku v Liblicích u Mělníka. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1995. S. 291–298.
- ⁸ *Kovtun I.* Masarykův triumf. Příběh konce velké války. Praha: Odeon, 1991. 542 s.
- ⁹ *Machovec M.* Tomáš Garrigue Masaryk. Praha: Svobodné slovo, 1968. 261 s.
- ¹⁰ *Mírčuk I.* Slovanské základy Masarykovy filosofie // Masarykův sborník. [Praha, 1933]. Č. 1. S. 94–104.
- ¹¹ *Мурадова Т. И.* Социокультурные аспекты идеологии чешского реализма на рубеже XIX–XX веков: Автореферат дис... к. и. н. М., 2008. 34 с.
- ¹² *Leoncini F.* Národ a demokracie v Masarykově projektu «Nová Evropa» // První světová válka, moderní demokracie a T. G. Masaryk. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ústavem T. G. Masaryka ve dnech 22–24 září 1994 v zámku v Liblicích u Mělníka. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1995. S. 26–31.
- ¹³ *Нагорняк М. М.* Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія. К.: Логос, 2009. 368 с.
- ¹⁴ *Neudorflová M. L.* T. G. Masaryk – politický myslitel. Praha: Nakladatelství ARSCI, 2011. 256 s.
- ¹⁵ *Омельченкова М. Т. І.* Масарик: 1850–1930. Прага: Чесько-українська книга, 1931. 352 с.
- ¹⁶ *Orat J.* Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes. Praha, Ústav T. G. Masaryka, 2003. 536 s.
- ¹⁷ *Polák S.* T. G. Masaryk: za ideálem a pravdou. Díl 1–7. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2000–2014.
- ¹⁸ *Somr M.* Moc moudrosti a moudrost moci (J. A. Komenský a T. G. Masaryk) // *Auspicia*. Praha, 2012. Č. 1. S. 168–175.
- ¹⁹ *Šima K.* Národ a Stát slaví J. A. Komenského. Srovnání Komenského oslav v roce 1892 a 1920 // Historie-otázky-problémy. 2014. Č. 1. S. 106–119.
- ²⁰ *Zumr J.* Komenský a Masaryk // *Filosofický časopis*. Ročník XL. 1992. Číslo 1. S. 96–99.
- ²¹ *Чанек К.* Бесіди з Томашем Масариком / пер. з чеськ. Л. Кіцила; післясл. М. Нагорняка. Л., 2010. С. 200.
- ²² *Кравчук О. М.* Політична діяльність Т. Г. Масарика в Австро-Угорщині (1882–1914 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 22: Міжвідомчий збірник наукових праць / Ред. кол.: С. В. Віднянський (відп. ред.), Н. В. Кривець (відп. секр.) та ін. К.: Інститут історії України, 2013. С. 210–220.
- ²³ *Polišenský J.* Komenský, Palacký, Masaryk – tři velci moravané // *Acta universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Historica* 28. 1998. S. 28.
- ²⁴ *Soubigou A.* Tomáš Garrigue Masaryk. Praha: Paseka, 2004. S. 60.
- ²⁵ *Doubek V.* T. G. Masaryk a česká politická scéna v době Rakousko-Uherska // Tomáš Garrigue Masaryk: dílo a odkaz pro naši dobu. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, 2006. S. 53.
- ²⁶ *Нагорняк М. М.* Національно-державницька концепція Томаша Масарика... С. 9.
- ²⁷ *Фрейдзон В. И.* Нация до национального государства. Историко-социологический очерк Центральной Европы XVIII в. – начала XX в. Дубна: «Феникс», 1999. С. 54.
- ²⁸ *Toth D.* Masaryk o Evropě a idea demokracie // Naše a evropská společnost. Sborník projevů pronesených na slavnostním setkání u příležitosti 156. výročí narození Tomáše Garrigue Masaryka v budově Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Praha, 2006. S. 17.
- ²⁹ *Малевич О. М.* Томаш Гарриг Масарик. // Вопросы истории. 2004. № 11. С. 59.
- ³⁰ *Чанек К.* Бесіди з Томашем Масариком ... С. 427.
- ³¹ *Kohák E.* Člověk Masaryk: Od myšlenky k činu. Jihlavská přednáška pro Masarykovu demokratickou akademii // *Listy*. Ročník XL, č. 5. 2010. S. 12.
- ³² *Masaryk T. G.* Slovanské studie a texty z let 1889–1891. Praha: Ústav T. G. Masaryka, o. p. s. Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2007. S. 372.

- ³³ Там само. S. 372.
- ³⁴ Там само. S. 372.
- ³⁵ Там само. S. 374.
- ³⁶ *Somr M.* Moc moudrosti a moudrost moci (J. A. Komenský a T. G. Masaryk) ... S. 170; *Masaryk T. G.* Parlamentní pojevy 1891–1893. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2001. S. 197.
- ³⁷ *Masaryk T. G.* Parlamentní pojevy 1891–1893... S. 326–327.
- ³⁸ J. A. Komenský. Přednáška T. G. Masaryka. Praha: Statní nakladatelství, 1920. S. 2.
- ³⁹ *Opat J.* Filozof a politik T. G. Masaryk. 1882–1893 (Příspěvek k životopisu). Praha: Melantrich, 1990. S. 367.
- ⁴⁰ *Masaryk T. G.* Parlamentní pojevy 1891–1893... S. 46.
- ⁴¹ Там само. S. 21.
- ⁴² Там само. S. 47–58.
- ⁴³ Там само. S. 29.
- ⁴⁴ *Neudorflová M. L.* Přelom v Masarykově pohledu na postojе rakouských Němců k existenci Rakouska–Uherska začátkem 90. let 19. století // Češi a Němci v pojetí a politice T. G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2004. S. 33–40.
- ⁴⁵ *Мурадова Т. И.* Социокультурные аспекты идеологии чешского реализма на рубеже XIX–XX веков... С. 28.
- ⁴⁶ *Masaryk T. G.* Parlamentní pojevy 1891–1893... S. 125.
- ⁴⁷ Там само. S. 126–127.
- ⁴⁸ Там само. S. 160.
- ⁴⁹ *Кравчук О. М.* Політична діяльність Т. Г. Масарика в Австро-Угорщині (1882–1914 pp.) ... С. 223.
- ⁵⁰ *Masarik T.* Философские и социологические основания марксизма. Этюды по социальному вопросу. Перевод с немецкого П. Николаева. М.: Типо-лит. В. Рихтер, 1900. С. 526.
- ⁵¹ *Opat J.* Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes... S. 468–469.
- ⁵² Т. Г. Масарик: философия – социология – политика: Избр. тексты / пер. с чешск. Отв. ред. Н. П. Нарбут, Е. Ф. Фирсов. М.: Изд-во РУДН, 2003. С. 162, 175.
- ⁵³ *Нагорняк М. М.* Національна ідея і гуманістичний ідеал (за Т. Г. Масариком) // Держава і право. 36. наук. праць. Юридичні і політичні науки. К., 2008. Вип. 39. С. 652–655.
- ⁵⁴ *Мурадова Т. И.* Социокультурные аспекты идеологии чешского реализма на рубеже XIX–XX веков... С. 31.
- ⁵⁵ Т. Г. Масарик: философия – социология – политика... С. 342.
- ⁵⁶ *Чиняева Е. В.* Программа и общественно-политическая деятельность Т. Г. Масарика и Чешской народной партии (реалистов). 1900–1914 гг.: Автореферат дис. ... к.и.н. М., 1990. С. 15.
- ⁵⁷ *Мурадова Т. И.* Социокультурные аспекты идеологии чешского реализма на рубеже XIX–XX веков... С. 33.
- ⁵⁸ *Opat J.* Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes... S. 183.
- ⁵⁹ *Masaryk T. G.* Parlamentní pojevy 1907–1914. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2002. S. 48–80.
- ⁶⁰ *Омельченкова М. Т. И.* Масарик: 1850–1930. Прага: Чешско-українська книга, 1931. С. 186; *Neudorflová M. L.* T. G. Masaryk – politický myslitel. Praha: Nakladatelství ARSCI, 2011. S. 177.
- ⁶¹ *Masaryk T. G.* Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918. Praha, 2005. S. 18.
- ⁶² *Masaryk T. G.* Nová Evropa / Stanovisko slovasnské / Brno: Doplněk, 1994. S. 183.
- ⁶³ *Leoncini F.* Národ a demokracie v Masarykově projektu «Nová Evropa» ... S. 28.
- ⁶⁴ *Masaryk T. G.* Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory. 1918–1920. Praha, 2003. S. 24.
- ⁶⁵ *Masaryk T. G.* Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921–1923. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2007. S. 489.
- ⁶⁶ *Masaryk T. G.* Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924–1928. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1994. S. 81.
- ⁶⁷ *Задороженюк Э. Г.* Штрихи к портрету Томаша Гаррига Масарика ... С. 156.
- ⁶⁸ *Masaryk T. G.* Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921–1923... S. 499.
- ⁶⁹ *Masaryk T. G.* Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924–1928... S. 245.
- ⁷⁰ *Masaryk T. G.* Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory. 1918–1920... S. 290.
- ⁷¹ *Єржабкова Б. Т. І.* Масарик та початок діяльності Українського Вільного Університету у Празі // Визвольний шлях. 2002. Кн. 4 (649). Квітень. С. 67.
- ⁷² *Masaryk T. G.* Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory. 1918–1920... S. 294.
- ⁷³ *Masaryk T. G.* Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918... S. 429–430.
- ⁷⁴ *Masaryk T. G.* Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921–1923... S. 491.
- ⁷⁵ Там само. S. 53.
- ⁷⁶ *Ishikawa T. T. G.* Masaryk a problémy demokracie ... S. 291.
- ⁷⁷ *Masaryk T. G.* Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918... S. 391.
- ⁷⁸ Там само. S. 429.

- ⁷⁹ Там само. S. 402–403.
- ⁸⁰ Там само. S. 396.
- ⁸¹ *Opat J. Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes...S. 428; Masaryk T. G. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924–1928...S. 210.*
- ⁸² *Masaryk T. G. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924–1928...S. 321.*
- ⁸³ *Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком ... С. 231.*
- ⁸⁴ Там само. С. 164–175.
- ⁸⁵ *Opat J. Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes...S. 173.*
- ⁸⁶ *Masaryk T. G. Cesta demokracie IV. Projevy – články – rozhovory. 1929–1937. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1997. S. 369.*
- ⁸⁷ *Задорожнюк Э. Г. Штрихи к портрету Томаша Гаррига Масарика ... С. 157.*
- ⁸⁸ *Лаврик Э. Г. «Один против всех... (О Т. Г. Масарике)» // Высшее образование в России. 1997. № 2. С. 143.*
- ⁸⁹ *Кравчук О. Чеські землі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) // Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 198.*
- ⁹⁰ *Kárník Z. České země v éře První republiky (1918–1938). Díl první. Vznik, budování a zláta léta republiky (1918–1929). Praha: Libri, 2003. S. 183.*
- ⁹¹ *Небеєник І. М. На путях розвитку нової чехословацької школи. М.: «Педагогіка», 1978. С. 8.*
- ⁹² *Masaryk T. G. Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory. 1918–1920... S. 196.*
- ⁹³ *Готалов-Готлиб А. Чехословакия. Народное образование // Большая советская энциклопедия (гл. ред. О. Ю. Шмидт). М.: ОГИЗ РСФСР, 1934. Т. 61. С. 514.*
- ⁹⁴ *Развитие народного хозяйства Чехословацкой Республики в 1949–1953 гг. М., 1955. С. 147.*
- ⁹⁵ *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939). Документы к истории русской и украинской эмиграции в Чехословацкой республике (1918–1939). Praha: EUROSLAVICA, 1998. S. 9.*
- ⁹⁶ *Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской» акции // Славяноведение. 1993. № 4. С. 32.*
- ⁹⁷ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 4432. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.*
- ⁹⁸ *Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // Советское славяноведение. 1991. № 6. С. 25.*
- ⁹⁹ *ЦДАВОВУ. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 3, 9.*
- ¹⁰⁰ *ЦДАВОВУ. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 53.*
- ¹⁰¹ *ЦДАВОВУ. Ф. 3972. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.*
- ¹⁰² *Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии ... С. 35–36.*
- ¹⁰³ *Кравчук О. Чеські землі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) ... С. 201.*
- ¹⁰⁴ *Кузьмин М. Н. Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII–30 гг. XX ст.). М.: Наука, 1971. С. 243.*
- ¹⁰⁵ *Průcha V. a kolektiv. Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992. I Díl. Období 1918–1945. Brno: Doplněk, 2004. S. 158.*
- ¹⁰⁶ *Masaryk T. G. Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory. 1918–1920... S. 202.*
- ¹⁰⁷ *Průcha V. a kolektiv. Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992... S. 158.*
- ¹⁰⁸ *Kárník Z. České země v éře První republiky (1918–1938). Díl první. Vznik, budování a zláta léta republiky (1918–1929)...S. 159, 527.*
- ¹⁰⁹ *Лаврик Э. Г. «Один против всех... (О Т. Г. Масарике)» ... С. 145.*
- ¹¹⁰ *Славинський М. Т. І. Масарик // Тризуб. 1937. Ч. 37 (587). 26 вересня. С. 9.*